

**MƏDƏNİ QƏHRƏMAN VƏ DEMİURQLARIN
TAYFA BAŞÇISI, SƏRKƏRDƏ, ATA VƏ ÖVLIYA
OBRAZLARINA TRANSFORMASIYASI**

Mif mətnlərinin və personajlarının müəyyən bir zamandan sonra epik əsərlərə transformasiyası artıq məlumdur. Bunu bir sıra epik əsərlərin mövzu və qəhrəmanları təsdiq edir. Eyni zamanda bu haqda görkəmli alim və tədqiqatçıların da fikri həmrəydir. Belə ki, V.Y. Propp nağıl və mif arasındakı əlaqədən bəhs edərək, bu əlaqənin izlərini insanların sitayiş etdiyi allahlar və ilahi qüvvələr haqqındakı hekayətlərdə görür. Müəllif müəyyən zaman keçdikdən sonra bu hekayətlərin nağıl mətnlərinə keçdiyini bildirir (25, 27). M. Cəfərli isə miflərin nağıl və dastanlara çevrilməsi haqqındakı fikirlərini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, miflər epik sistemin qaynağı kimi bu sistemin sonrakı inkişafında özünü müxtəlif səviyyədə göstərir. Bu səviyyə dastanın epik strukturunun ən müxtəlif elementlərini əhatə edir. Buraya dastanın məzmunundan tutmuş süjeti, süjetin elementləri, onun motivlər səviyyəsi, bir sözlə, bütöv morfoloji elementləri, kompozisiya quruluşu və s. aiddir. Məsələnin belə qoyuluşu onu göstərir ki, əslində, mifi bir sistem olaraq dastanın ən müxtəlif struktur elementləri səviyyəsində “görmək”, aşkarlamaq mümkündür. Yəni miflər dastanların, ümumiyyətlə götürdükdə, epik sistemin arxetipik başlanğıcıdır (5, 24).

Ümumiyyətlə mif və folklor bir-biri ilə sıx bağlıdır. Daha dəqiq desək miflər folklor mətnlərinin özəyini təşkil edir. Tədqiqatçılarımızdan A. Şükürov miflər haqqında ətraflı məlumat verərək, mif və folklor arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin izahını vermişdir. Müəllif mif və folklorun genetik birliyini əsas götürmüşdür. O bildirir ki, “1) Folklor inkişafını mifologiyadan götürür və mütləq mənada mifoloji ünsürlərlə bu və ya digər dərəcədə zəngin olur; 2) Arxaik soslumlarda

mifologiya kimi folklor da kollektiv xarakter daşıyır, daha dəqiq desək, müəyyən sositumun bütün üzvlərinin şüuruna məxsus olandır” (16, 12-13).

Mif və epos arasındakı əlaqədən danışan K. S. Davletov isə qeyd edir ki, hər bir xalqın qəhrəmanlıq eposları onun mifologiyasının spesifik cizgilərini daşıyır (19, 81).

Əcdadlar, mədəni qəhrəmanlar, demiurqlar, triksterlər zaman keçdikcə epik qəhrəmana çevrilmişlər. Belə ki, əfsanə və miflərdə bu cizgilərə malik olan personajlara dastan, nağıl və hətta lətifələrdə də tez-tez rast gəlirik. Dastanlara nəzər salsaq görürük ki, mifoloji mətnlərdə mədəni qəhrəman, demiurq kimi özünü göstərən personajlar burada ata, övliya, tayfa başçısı, sərkərdə kimi diqqəti cəlb edir.

Məsələn, əfsanə və miflərdəki Qorqud surəti zaman keçdikcə oğuzların əsas dastanlarından birinin yaradıcısı şəklinə düşmüş və “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının əsas surətlərindən birinə çevrilərək, burada xüsusi bir yer tutmuşdur. Lakin onun missiyası burada da davam etmişdir. Belə ki, dastanın giriş hissəsində ondan bir el ağsaqqalı, müdrik bir şəxs, bütün oğuz elinin bilicisi, gələcəkdən xəbər verən şəxs kimi danışılır. Dastanda “Qorqud ata oğuz xalqının çətin işlərini həll edərdi. Nə olsa, Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O nə buyursa, qəbul edirdilər, sözün tutub gedirdilər...” kimi sözlərlə onun haqqında məlumat verilir (11, 129).

R. Bədəlov “Dədə Qorqudun mifoloji və tarixi metamorfoslari” adlı araşdırmasında yazır ki, mifoloji təsəvvürləri biz ayinlərin sakrallaşması mənasında qəbul edirik. Ayinlər insan ömrünün bütün dövrlərini əhatə edir (doğum, nigah, uşağın doğulması, ad verilmə, kişi-qadın münasibətləri, ölüm və s.), insan (hələ ki, ona fərd demək olmaz) elə bil bu ayinlərdə əriyir. Beləliklə, insanın həyatı və onun ətrafı ovsunlaşdırılır. Dədə Qorqud bu ayinlərin həm bilicisi, həm iştirakçısı, həm qoruyucusudur. Məhz bu funksiyaları yerinə yetirməsinə görə Dədə Qorqud belə böyük nüfuza malik olur. Axı bu funksiyaların icrası insanların yaşamasını təmin edir və müəyyən xatalar məhz mərasimlərdə təshih edilir (4, 90).

Dədə Qorqud surətinin təkamülünü şərti olaraq mifoloji və tarixi dövrlərə bölən müəllif yazır ki, Dədə Qorqudun məhz mifoloji mərhələsi bitəndən sonra tarixi mərhələsi başlayır, bir çox hallarda mifoloji təsəvvürlərin qalıqları tarixi “əhatədə” yaşayır (4, 90).

Orta Asiyada Qorqud Ata haqqında yaranmış və bizim günlərdə gəlib çatmış rəvayətlərin əksəriyyətində şaman kimi təsvir edilən Dədə Qorqud orta əsrlər müsəlman mənbələrində daha çox müsəlman müqəddəsi, yəni övliya və sərkərdə kimi təqdim edilir. X. Koroğlunun yazdığı kimi, “sərkərdə Qorqudun adına bir sıra opta əsrlər müəlliflərində, Zəhirəddin Nişapuridə (öl. 1186), Əbülqazidə və b. rast gəlirik” (12, 186).

K. Hüseynoğlu isə “Dədə Qorqud və Oğuz Xaqan tarixi şəxsiyyət kimi” adlı məqaləsində qədim türk, müsəlman və Çin mənbələrinə istinadən göstərir ki, Qorqud VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərində həqiqətən də Baysi (Bayat) elində (indiki Şərqi Monqolustanda) tayfa başçısı, baş şaman və sərkərdə funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Ancaq Göytürk dövlətində baş verən dövlət çevrilişindən sonra o, öz tayfası və başqa oğuz tayfaları ilə birlikdə Orta Asiyaya qaçmağa məcbur olmuşdur (9, 95-99).

Beləliklə, əfsanə və miflərdə mədəni qəhrəman, demiurq kimi də fəaliyyət göstərən Qorqudun dastanda müdrik bir ağsaqqal, övliya və sərkərdə surətinə transformasiyası ilə rastlaşırıq.

Mədəni qəhrəmanın epik transformasiyasına “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının müxtəlif boylarında rast gəlirik. Əlbəttə, mifoloji mədəni qəhrəmanlarla bu boylardakı qəhrəmanlar tam eyniyyət təşkil etmir. Lakin, bu boylardakı qəhrəmanlar tam olmasa da, qismən mədəni qəhrəman obrazının cizgilərini əks etdirir. Məsələn, mədəni qəhrəmanlar xaos yaradan vəhşi, qorxunc, yırtıcı heyvanlara qarşı vuruşur və qalib gəlirlər. Bu motivin özü dastanın bəzi boylarında özünü göstərir. Buna “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyu”, “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” nümunə kimi göstərilə bilər. Bu boylardakı qəhrəmanlardan olan Buğac vəhşi buğa, Qanturalı aslan, buğa və buğra, Basat isə, əfsanədən də

bilindiyi kimi, xalqa zülm edən Təpəgözlə döyüşərək qalib gəlmişlər. Bu boylar içərisində “Basatın Təpəgözü öldürdüyü” boy bu cəhətdən xüsusilə diqqətəlayiqdir. Çünki mədəni qəhrəmana xas olan bu keyfiyyət, yəni xalqı əziyyətdən qurtarıb, rahat yaşayışını təmin etmək bu boyda eynilə əks olunmuşdur. Əvvəlcə əfsanə şəklində bir çox türk xalqları arasında yayılmış olan bu boy sonradan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına daxil edilmişdir. Bu boyun qəhrəmanı olan Basat da əfsanəvi qəhrəmanın epik transformasiyasıdır (11, 196-201). Təpəgözlə bağlı miflər nağıllara da transformasiya edilmişdir. O. Əliyev bunun Azərbaycan sehrli nağıllarında iki variantına rast gəldiyini bildirmişdir. Bunlardan biri “Kəlləgözün nağılı”, digəri “Təpəgöz” adlanır (8, 30-32). Adlarını çəkdiyimiz digər qəhrəmanlarda isə mədəni qəhrəmanın bu xüsusiyyəti bir qədər fərqli şəkildə almışdır. Çünki buradakı qəhrəmanların vəhşi heyvanlarla döyüşü xalq naminə deyil, daha çox öz xeyirləri üçündür (Bax: 11).

“Oğuz xaqan” dastanında Oğuz, onun məsləhətçisi, yol göstərəni olan qurd və vəziri Uluq Türük mədəni qəhrəman və demiurqa xas xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bir çox mənbələrdə Qorqud kimi, Uluq Türükün də ilk şaman, mədəni qəhrəman olduğu, Oğuz Xaqan haqqında ayrı-ayrı miflərin mövcudluğu və onun mədəni qəhrəman, demiurqa məxsus cəhətləri müxtəlif miflərdə ifadə edilir. Zaman keçdikcə Oğuz Xaqan da, onun vəziri də mədəni qəhrəmana məxsus əvvəlki cizgilərini saxlamaqla, “Oğuz Xaqan” dastanının əsas epik qəhrəmanlarına çevrilmişlər.

Miflərdəki mifoloji personaj olan mədəni qəhrəmanların eposlardakı epik qəhrəmanlara çevrilməsi zamanı mədəni qəhrəmana məxsus fəaliyyətlərini saxlaması, lakin başqa şəkildə mədəni fəaliyyətlə məşğul olması qədim eposlardan aydın şəkildə görünür. Məsələn, şumer-akkad eposunda Enkidu tanrılar tərəfindən gildən hazırlanmış “ilk insan” cizgilərinə malikdir. Enkidunun yaxın silahdaşı Gilqameş da ilkin əcdad, mədəni qəhrəmanın bəzi cizgilərini saxlamışdır, lakin tamamilə başqa şəkildə: O, şumer sivilizasiyasının qədim mərkəzi Urukun banisi, şəhər və məbədlərin yaradıcısı, yəni yüksək formasiyada mədəni qəhrəmandır. Enkidu və Gilqameşin nəhənglərə qarşı

birlikdə mübarizəsi mədəni qəhrəman olan əkiz qardaşların yer üzünü qorxulu məxluqlardan təmizləyən səyahətlərini xatırladır. Gilqameş və Enkidu qorxulu məxluqlarla mübarizə aparmaqla yanaşı eyni zamanda məbəd tikmək üçün şeytan Humbaba tərəfindən qorunan müqəddəs sidr meşəliyindən lazım olanları əldə edirlər. Xuluppu ağacı haqqında şumer poemasında Gilqameş bu ağacdən sonuncu şeytanı qovaraq, ondan ilahə İnnin və insanlar üçün sehirlə əşyalar düzəldir (23, 7). Bunlar da mədəni qəhrəmana aid olan xüsusiyyətlərdir.

“Gilqameş haqqında dastan” barəsində C. Nağıyev də məlumat vermişdir. Müəllif əsətiri baxımdan dastanın məzmununu belə müəyyən etmişdir: şifahi xalq ədəbiyyatında “əkiz qardaşlar” adlandırılan Gilqameş və Enkidu – günəş və ay tanrılarının obrazlarıdır. Adətən, təsviri sənətdə Gilqameş şir, Enkidu isə öküz kimi təsvir olunur. Həqiqətən də Gilqameş günəş tanrısı Şamaşla bağlıdır.

Müəllif onun da qeyd edir ki, dastanın ikinci başlığı ilk insanın gildən yaranması motivi ilə əlaqədardır. Burada, bundan başqa, meşədə heyvanlarla yaşayan ibtidai insanın günahsızlığı, onun ilk günah etməsi, dünya tufanı, həyat ağacını qoruyan bədheybət varlıqla döyüş, öz məşuqlarını heyvana çevirən məkrli məhəbbət ilahəsi kimi dünya əsətir sitemində geniş yayılmış motivlər də verilmişdir (13, 96-101).

Dastanlardan söhbət gedərkən “Koroğlu” dastanını yaddan çıxarmaq olmaz. Dastan qəhrəmanı olan Koroğlu mif və əfsanələrdə təsvir edilən mədəni qəhrəmanın epik transformasiyasıdır. Bu haqda K. Vəliyev, C. Bəydili də məlumat verərək Koroğlu surətini mifik surətdən epik transformasiya hesab etmişlər. K. Vəliyev Koroğlu haqqında öz fikirlərini belə ifadə edir: “...Koroğlu sadəcə epik qəhrəman deyil. O, genezis etibarilə mədəni qəhrəman-demiurq obrazının epik transformasiyasıdır. Mədəni qəhrəman obrazı isə bir neçə ipostasda çıxış edir: ilkin yaradıcı, tanrı, demiurq, trikster və s. Onun dönərgəlik..., çevrilmə qabiliyyəti var... Koroğlunun dəfələrlə özünü aşığı, qorucu, dəyirmançı, ilxıçı və s. kimi qələmə verməsi qor-

xaqlıqdan irəli gəlməyib, mədəni qəhrəman və trikster olmaq üzrə onun funksiyalarından biridir...” (17, 162).

Epik transformasiyada Koroğlu əsasən xilaskar, qurtarıcı kimi çıxış edir. Mədəni qəhrəmanın xilaskarlıq, qurtarıcılıq funksiyası özünü onun xaos yaradan vəhşi varlıqlarla vuruşması, xalqı onların zülmündən qurtarması zamanı göstərsə, dastanda Koroğlunun bu funksiyası epik qəhrəman kimi, xalqa zülm edən xanlar, bəylər, paşalarla mübarizədə özünü göstərir.

Koroğlu haqqında C. Bəydilinin də fikirləri dəyərlidir. O, qeyd edir ki, “Koroğlu bir variantda Allahın əmriylə Kufi-Qaf ölkəsinə göydən göndərildiyini və dediklərinə əməl etməyin lazım gəldiyini söyləyir. Bu hadisə onun mədəni qəhrəman – “Göy oğlu” olduğunun rəmzi kimi yozula bilər. Koroğlu dəfələrlə özünü qurda bənzədir. Etnik-mədəni sistemin arxaik strukturlarında da bu iki obraz funksional yaxınlıqlarına görə bir-birinin yerinə keçə bilərlər: hər iki obrazda mədəni qəhrəman cizgiləri aydın seçilir. Koroğlunun genezisində mədəni qəhrəman olmağından gələn, onu dönərgə və trikster funksiyası ilə bağlayan xətlər də var. Bu üzdən də epik dünya qəhrəmanı özünü aşırıq, dəyirmançı, qoruqçu, ilxıçı və b. kimi qələmə verir. Qəhrəmanın həm “Goroğlu”, həm də “Koroğlu” adlanması ilə eyni semantik kodun mifoloji səviyyədə ayrı-ayrı yönələri ilə təqdimidir. Mifoloqların gəldikləri son qənaətlər Koroğlu obrazını arxaik şəkildə çoxkomponentli və çoxşaxəli surət olaraq görmək imkanı verir. Miflə yaxın genetik və struktur bağları olan bir epos qəhrəmanı kimi Koroğlu, beləliklə, özündə Boz Qurd, şaman, mədəni qəhrəman, trikster və b. obrazları birləşdirən, semantik potensialı geniş olan bir varlıqdır” (3, 60-61).

Koroğlu nəinki cəsur igid, həm də məharətli xanəndə və musiqiçidir. Bu xüsusiyyətləri də ona öz cərgəsinə cəsur gəncləri cəlb etməyə, düşmən hərəmxanasına və qoşununa və s. daxil olmağa imkan verir. Ox və tiyə kimi, mahnı və musiqi də qəhrəmanın düşmənlə mübarizədə sadıq silahlarıdır. Onun ahəngdar mahnıları ədalət, şərəf və vətən naminə qəhrəmanlığa və mübarizəyə səsləyən qəzəb və mərdliklə doludur (22, 48).

Məhz bu sözlər qəhrəmanın dastandakı mədəni fəaliyyətinin bariz nümunəsidir.

Yuxarıda biz “Koroğlu” dastanında əsas surət olan Koroğludan mədəni qəhrəmanın transformasiya forması kimi bəhs etdik. Bu dastanda Koroğlu ilə yanaşı onun dəliləri də epik transformasiya kimi götürülə bilər. Çünki onlar da Koroğlu kimi xalqın rifahı naminə aparılan mübarizədə iştirak etmək üçün Çənlibelə yığışırlar. Mifologiyada mədəni qəhrəmanlar haqqındakı miflərin sonradan, yəni müəyyən bir zaman keçdikdən sonra qəhrəmanlıq dastanlarına çevrildiyi məlum məsələdir. Çünki mifoloji mətnlərdə mədəni qəhrəmanın xilaskarlıq, qurtarıcılıq funksiyaları qəhrəmanlıq dastanının süjet xətti üzrə dava etdirilir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə istər “Koroğlu”, istərsə də “Kitabi Dədə Qorqud” kimi qəhrəmanlıq dastanlarının qəhrəmanları müxtəlif xalqların mifoloji mətnlərində mühüm yer tutan mədəni qəhrəmanın dastandakı epik transformasiyasıdır.

“Xalq təfəkkürünün kollektiv yaradıcılıq məhsulu olan və “bədi obrazlar”la zənginləşən, inkişaf edib formalaşan “Koroğlu” eposu əsatir, əfsanə və rəvayətlərdən çox geniş şəkildə qidalanmışdır” - deyən S.P.Pirsultanlı kitabının “Əfsanə-rəvayətlər və “Koroğlu” eposu” adlı bölməsində “Koroğlu” dastanının, onun qəhrəmanı olan Koroğlunun əfsanə və rəvayət formalarından bəhs etmişdir. O, müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdən nümunə gətirərək, onların mənşəyinin bu dastanın formalaşmasından çox-çox əvvəllərə gedib çıxmasını göstərmişdir. Burada xüsusilə Koroğlunun gücü-qüvvəti, onun adı ilə bağlı, yaxud da ondan bir nişanə kimi qalan yerlərlə bağlı əfsanə və rəvayətlər vermişdir (15, 120-190). Bu da “Koroğlu” dastanının və onun qəhrəmanlarının kökündə əfsanə və rəvayətlərin dayandığını göstərir.

Personajlar haqqında deyilənlərdən də göründüyü kimi, qəhrəmanların epik transformasiya zamanı tayfa başçalarına, sərkərdələrə, ata və övliyalara çevrilməsi baş verir. Göründüyü kimi Oğuz xaqan dastanda bütün türk tayfalarının başçısıdır. Koroğlu surəti isə dastanda onun haqqında əfsanələrdə

deyilənlərdən bir qədər fərqli şəkildə təzahür edir. O, öz xalqını işğalçılardan qoruyan bir qəhrəman kimi diqqəti cəlb edir. Qorqud, Uluq Türük surətlərinə gəlincə, onlar epik transformasiyada ata və övliya kimi çıxış edirlər. Qorqudun epik transformasiyada övliya olması "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının üçüncü boyu olan "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda daha aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, dastanda təsvir edilir ki, Banıçıçəyin qardaşı Dəli Qarcar onu istəməyə gələnləri öldürür. Dədə Qorqud da qızı istəməyə gedəndə Dəli Qarcar qılıncı çəkir ki, onu vursun bu vaxt Dədə Qorqud "- Vursan, əlin qurusun!"- deyir. Elə həmin anda Dəli Qarcarın əli quruyaraq göydə qalır və yalnız tövbə etdikdən sonra əli açılır (11, 154).

Qorqud, Uluq Türük kimi bir məsləhətçiyə biz qırğız milli dastanı olan "Manas"da da rast gəldik. Dastanın əsas qəhrəmanı olan Manasın və onun atasının vəziri kimi verilən Bay oğlu Bayak ağsaqqal Qorqudun və Uluq Türükün bənzəridir. Manas və atası həmişə çətin vəziyyətə düşəndə Bakayı çağırır və ondan məsləhət alırdılar. B. Ögəl qeyd edir ki, Manasın doğulması ilə əlaqədar əfsanədən də göründüyü kimi, Manas beşikdə ikən danışmağa başlayanda atası Yaqub xan özünü itirir və Bakayı imdada çağırır. Xanın vəsiyyətnaməsini hazırlayan və kəfənini biçən də yenə vəzir Bakaydır. Belə məlum olur ki, vəzir Bakay dövlət içində yalnız dünya işlərini deyil, axirət hazırlıqlarını da özü nizama sahrdı (14, 501).

Dastanda təsvir olunur ki, adı çəkilən bu xeyirxah vəzirin yanında bir də bədxah vəzir var idi. Onun adı isə Məngdi bay idi. Bayak xeyir işlərlə məşğul olurdusa, yəni xeyirxahlıq simvolu idisə, Məngdi bay isə bədxah işlərlə məşğul olurdu və bədxahlıq timsalı idi. Bu bədxah vəzir dastanda hiyləgər, oğru kimi təsvir edilir. Bu ikili qarşıdurma bizə mifoloji mətnlərdə öz əksini tapan ciddi və ironik mədəni qəhrəmanların qarşılıqlı əlaqəsini xatırladır (Erlük və Ülgen qarşılığı kimi). Bu qarşılaşdırma onu göstərir ki, mif motivləri qədim türk dastanlarında da öz izlərini qoruyub saxlayır.

Demiurqlardan bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, onlar arasında dəmirçilər, dəmirçilik sənəti xüsusi yer tutur. Türklər arasında dəmirçilik xüsusi bir sənət hesab edilir və dəmirçilərə də böyük hörmət göstərilirdi. Epik transformasiyada dəmirçi motivinə “Manas” dastanında rast gəldik. Dastan haqqında məlumat verərkən B. Ögəl qeyd edir ki, Sibir dastanlarında dəmirçilər sehrbaz və şaman kimi nəzərə çarpırdılar. İlk dəmirçini də tanrı xüsusi olaraq yer üzünə göndərmişdir. Göytürklərdə və “Manas” dastanında dəmirçilik ən şərəfli və müqəddəs bir məslək kimi nəzərə çarpır. Buna görə də Manas xan əsir aldığı Yoloy xanın qızlarından birini öz dəmirçisinə verir və beləliklə də ona minnətdarlıq hisslərini ödəmiş olurdu (14, 519).

Zoomorf mədəni qəhrəman haqqındakı etioloji miflər, asanlıqla heyvanlara dair nağıl-lətifələrə çevrilir: etioloji sonluqlar stilistik bəzək xarakteri əldə edərək tamamlanır və yaxud nəsihət verici sonluqla əvəz edilir, qəhrəmanlar mədəni qəhrəman xarakterini tamamilə itirirlər. Digər tərəfdən mədəni qəhrəmanın təbiət obyektlərindən oğurluğu haqqındakı miflər sehirlə əşyaların, qəribə şeylərin, simurq quşunun, dirilik suyunun və başqa qəribə əşyaların axtarışları haqqında sehirlə nağıllara və bu mövzuya əlavə olaraq onların qəribə qoruyucusuna çevrilir.

Hərdən nağıl qəhrəmanı od axtarmağa yollanır – bu mədəni qəhrəman üçün klassik obyektidir. Ancaq etioloji miflərdən fərqli olaraq nağıllarda odun mənşəyindən, şirin sudan, dənli bitkilərdən və onların insanlar üçün əldə edilməsindən yox, ancaq qəhrəmanın özünün, yaxud atasının, hökmdarın marağı əsasında “çətin məsələni” yerinə yetirməsindən danışılır. Mədəni qəhrəman haqqında söylənilənlər arasında genetik əlaqə qəhrəmanlıq dastanlarının arxaik yaddaşında qeyd edilir (Bax: 24).

Yuxarıda Qorqud haqqında danışarkən onun qədim dastanlarda övliya kimi təqdim edilidiyini ifadə etdik. Onu da nəzərə çatdırmaq istərdik ki, Qorqud surətinin bənzərlərinə türk mifologiyasında rast gəlmək mümkündür. Bu haqda araşdırma aparan F. Bayat türklərdə ata kultunun mövcudluğu haqqında

danışaraq bildirmişdir ki, ata kultu müəyyən zamanlarda mədəni qəhrəmanların da vəzifəsini yerinə yetirmişdir. O, Burkut Baba, Baba Kambar, Baba Dehkan və b. müsəlman müqəddəslərinin adlarını çəkmişdir. Onları övliya kimi diqqəti çəkən Qorqudla müqasivə edərək oxşar və fərqli cəhətlərini verməyə çalışmış və mədəni qəhrəman kimi əfsanələrdəki fəaliyyətlərindən danışmışdır (1, 169).

H. İsmayilov öz tədqiqatında “ata”, “baba”, “dədə” kimi epik istilahlər üzərində daha ətraflı dayanaraq, onların mənşəyini və mahiyyətini daha ətraflı şərh etmişdir:

“1. **Ata.** Öncə bu ad əcdad kultunun işarəsidir. O, icma başçısıdır. Sonra şaman, kahindir: “qam ata”. Daha sonra əski türk monoteist dini olan tanrıçılığın peyğəmbəridir. Yəni savcıdır. Savcı - əski türkcə peyğəmbərdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ata informasiya vahidi Qorqudla bağlı xatırlanır... KDQ-nin müqəddiməsində mətn başlanandan ilk “soylamaya” qədər 4 dəfə Qorqud adı (yalnız “ata” titulu ilə) “Qorqud ata” deyərək xatırlanır. İlk soylamanı isə Qorqud artıq “dədə” kimi söyləyir (“Dədə Qorqud soylamış”). Bu, sadəcə olaraq, söz, ad, titulu, epitet fərqləri deyildir, yəni formal bədii üslubi xarakter daşıyır və özündə dünyagörüş və mədəniyyət sistemlərinin iri laylarını ifadə edir. Tanrıçı ata (peyğəmbər) ilə qam atanın (kahin) münasibətləri həmin subyektlərin funksiyaları səviyyəsində folklor mətnində kontaminasiya olunmuş kimi görünərsə də, əslində mahiyyət səviyyəsində (fərqli inam sistemlərinin monoteist və politeist səviyyəsi) diferensial xarakter daşıyır. Tanrıçı ata ilə qam atanın oxşar keyfiyyətləri bu faktorlarla şərtlənir...

2. **Baba.** ...Folklorda görünən “baba” haqqında aşağıdakılar məlumdur:

- a) Nağıllarda sehirli almanı o tədqim edir;
- b) Dastanlarda aşıqlərə butanı o verir;
- c) Folklor qəhrəmanlarına çətin vəziyyətlərdə o yardım edir;

Ümumiyyətlə, “baba dərviş” adlı fenomen folklorda xilas-kar funksiya daşması ilə əlamətdardır. Ad kimi “baba” nostratik xarakterlidir. Bu anlamda, “baba”nın tarixi ardıcılıq

sırasında yeri tanrıçılıq peyğəmbəri “ata”dan da əvvələ gedib çıxır. Ancaq Azərbaycan mədəniyyət və folklorunda “baba”nın el şairi kimi, bir sənətkar kiki formalaşması ikincidir. Türk dillərində “ata” və “baba” sözlərinin qohumluq terminləri kimi (validəyn adlarının soy ardıcılığı üzrə adlandırılması) işlədilməsində yerdəyişmələr müşahidə olunur. “Baba”nın öz zümresinin içində adi ozandan bir qədər üstün və daha çox sakral missiya daşıyıcısı kimi mövcud olmasını təsəvvür etmək üçün folklorun özü daha dolğun məlumat verir. Ozan ifasında “baba”nın sakral obrazı müşahidə olunur...

Əski türk inam sistemindən gələn “baba” ortodoksal sufizm mərhələsində “xoca”dır, “pir”dir, “mürşid”dir; sakral dünya ilə mistik təmasda olan müqəddəs şəxsiyyətdir. Bu tipli şəxsiyyətlərin yerləşdiyi məkan “ocaq”dır. O, birbaşa Tanrı savçısı “ata”nın davamıdır. İnam sistemində o, təriqət başçısıdır, övliyadır...

3. **Dədə.** Bu ad altında anlaşılan zümrenin fəaliyyəti ata, baba kompleksinə daxildir. Əgər ata şərqə oğuzların (əski türklərin), baba qərbi oğuzların araşdırılan sənət hadisəsində zümre işarəsi kimi götürülsə, onda dedə, ümumən, oğuzların içində oğuz-türkman tipinin spesifik bir mədəni institutu kimi fərqlənəcək. KDQ-də Qorqud yalnız mətnin ilk cümlələrində işlənən “ata”dan sonra bir qayda olaraq, “dədə”dir. Bu dəyişmə diaxron differensialaşmanı göstərən kültür laylanmasının terminoloji əlamətidir...

Babanın ədəbi irsi isə sufi dərvişlərin yaradıcılıq nümunələridir. Bizə görə, klassik məhəbbət dastanlarının da yaradıcısı onlardır. Bütün dərvişlər baba deyildir. Baba yalnız şeyxlər, pirlər, mürşidlər, övliyalardır. Müridlər isə, sadəcə olaraq, sufi şairləridir, yaxud adi dərvişlərdir. Dədənin ədəbi irsinə Dədə Qorquddan Dədə Ələsgərə qədər bütün dedə sənətkarların yaradıcılıq örnəkləri daxildir” (10, 17-25).

Azərbaycan mifologiyasına islam dini və müsəlman mədəniyyəti vasitəsilə keçmiş obrazlar arasında da övliya funksiyasında çıxış edən personajlar vardır. Bunlardan xalq arasında ən geniş yayılanı Xızırdır. Bu personaj da mədəni

qəhrəman funksiyalarına malikdir. Xalq arasında ona müqəddəs bir övliya kimi yanaşmalar mövcuddur. “Övliya” ərəb dilindəki “vəli” (müqəddəs şəxs, Allaha yaxın adam) sözünün cəm formasıdır. Müsəlman rəvayətlərinə və bizim klassik ədəbiyyatdakı təsəvvürlərə əsasən onun əsas səciyyəvi cəhəti ölməzliyi, əbədiyaşar olmasıdır. Allah ona ölməzlik, həyat suyu (abi-həyat) qismət etmişdir ki, o, insanlara kömək etməklə onlarda Allaha inam yaratsın. O, havada uçaraq, daima səyahət edir. Onun adının (Xızır) “yaşıl”, “yaşillıq” mənasını verməsindən görünür ki, daha qədim zamanlar bu obraz bitki aləmi ilə bağlı olmuş, məhsuldarlıq tanrısı funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Ancaq onun bu xüsusiyyəti həm Azərbaycanda, həm də başqa müsəlman xalqlarının inanclarında çox zəif əks olunmuşdur. Onun xilaskarlıq, insanlara kömək etmək funksiyası isə, ön plana keçmişdir. Belə ki, o, ilk növbədə dəniz səyyahlarının hamisi hesab edilir. Ancaq çətin vəziyyətə düşmüş adamlar xüsusi dualarla, onunla həmkarı İlyasın bir-birinə dedikləri xoş sözləri təkrar etməklə onu öz köməyinə çağıra bilirlər. Orta Asiyada Xızır qoca bir ağsaqqal, övliya şəklində təsəvvür edilir və belə düşünülür ki, hər kəs onu öz gözləri ilə görsə, Xızır ona xoşbəxtlik və var-dövlət bəxş edəcəkdir. Həmçinin o, insanları müxtəlif bədbəxt hadisələrdən xilas edə bilər. Müsəlman mənbələrində o həmçinin bir çox peyğəmbərlərin, o cümlədən də Məhəmməd peyğəmbərin məsləhətçisi hesab edilir. “Bir çox müsəlman ölkələrində ona səcdə etmək üçün pirlər mövcuddur” (21, 262). Sufilər də onu özləri üçün ən müqəddəs övliyalardan biri, bəzən isə - birincisi hesab etmişlər.

“Kitabi Dədə Qorqud” eposunda da Xızır obrazı iştirak edir. Biz bu obraza “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda rast gəlirik (11, 137). Dirsə xanın qırx nökrəri Buğacın boynuna şər atıb, xanı ona qarşı qızıdırırlar. O da oğlunu oxla vurub yaralayır. Yaralı Buğac yerdə yatarkən Boz atlı Xızır peyda olub, üç dəfə yarasını əli ilə sığallayır və ona dağ çiçəyi ilə ana südünün mərhəm olacağını deyir. Beləliklə, Buğac sağalır və intiqamını alır.

Mədəni qəhrəmanlar, övliyalar çox vaxt insanlara kömək üçün tanrı tərəfindən göndərilir. Buna uyğun olaraq Xızır obrazı da qəhrəmana kömək məqsədilə gəlmiş övliyadır.

C. Bəydili qeyd edir ki, "Xızır əfsanələrə görə qaranlıq dünyadakı dirilik suyunu içib yaşayan və ölüb dirilən təbiəti simvolizə edərək əbədiyyətin rəmzinə çevrilən mifik varlıqdır. Orta Asiya (qırğız) türkləri ona "Kıdır" deyirlər. Adına həmçinin "Xızır Ata" deyilir və ondan yardım istənilir.

Sufi inanclarında Xızırın bir vəli (övliya) olduğu düşünülür.." (2, 151).

İ.S. Braçinskiy qəhrəmanlıq eposunun genezisi haqqındakı mübahisələrə toxunaraq mühüm nəticələrə gəlmişdir. Müəllif qeyd edir ki, arxaik miflərdə mədəni qəhrəmanın qəhrəmanlığı əsasən insan kollektivinin təbiəti dəyişdirmə, onun gücü ilə nəyəsə nail olma istəkləri ilə bağlıdır. Epos qəhrəmanının qəhrəmanlığı isə əsasən insan kollektivinin müxtəlif tayfa və xalqlarla cəmiyyət münasibətləri sferasında təzahür edir. Yeni tarixi şəraitlərdə, qəhrəmanlıq eposlarının mifologiyadan fərqli spesifik bir şəkllə düşdüüyü zaman təbii olaraq mifik mədəni qəhrəman obrazı epik qəhrəman obrazı üçün əsas təşkil edir. Təbiidir ki, bu əsasın (substratın) cizgiləri epik qəhrəman obrazının köhnəlmiş elementlərində izlənilir (18, 110).

İstər mədəni qəhrəman, istərsə də demiurq möcüzəli doğuluşu ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, mədəni qəhrəmanlar ya işıq şüası ilə göydən yerə enir, ya yumurtadan çıxır, ya heyvanla insanın əlaqəsindən yaranır və s. Qəhrəmanın möcüzəli doğuluş motivi də mif və əfsanələrdən epik əsərlərə transformasiya edilmişdir. Bu haqda V. M. Jirmunskiy də öz araşdırmasında bildirmişdir ki, gələcək qəhrəmanın möcüzəli mayalanma və doğuluşu epos, mif və nağıllarda da eyni dərəcədə geniş və hərtərəfli yayılmışdır. Qəhrəman anasının almanı dişləməsindən (bir çox nağıllarda), gül iyindən, anasının çimdiyi yaxud içdiyi möcüzəli bulağın suyundan, günəş işığından, yağışdan, külək və ya oddan və s. doğulur.

Müəllif onu da qeyd edir ki, müsəlman Şərfinin epos və nağıllarında qəhrəmanın öz sonsuzluğuna görə utanc və

söyüşlərə dözən valideynlərdən doğuluşu kimi süjet formulu geniş yayılmışdır (Məsələn, “Bamsı Beyrək boyu”) (20, 24).

Mədəni qəhrəmanın möcüzəli doğuluşundan danışarkən bu qəhrəmanın epik transformasiyası olan Koroğlunun başqa variantlarında da qəhrəmanın möcüzəli doğuluşunun şahidi oluruq. Məsələn, özbək variantında qəhrəman ölmüş qadından qəbirdə doğulur və onu at əmizdirir. Buna görə qəhrəmanın adı Goroğlu, yəni “Qəbiroğlu” olur (7, 251-253).

Mədəni qəhrəmanın epik transformasiyadakı obrazlarından biri kimi Qazan xanı da götürmək olar. Əlbəttə bu obraz mifik mədəni qəhrəmanın cizgilərini eynilə əks etdirmir. Lakin onların missiyası üst-üstə düşür. O da mədəni qəhrəman kimi, oğuz tayfalarının yaxşı, maddi rifah içərisində yaşamasına çalışır. Ş. Cəmsidov Qazan surətini belə xarakterizə edir: “...Vətənpərvərlik, insanpərvərlik və mərdanəlik kimi nəcib əlamətlər Qazan üçün əsas və xarakterik sifətlərdir... Qazan oğuz üçün, xalq üçün doğrudan da arxadır. Bütün əsər boyu açıq görmək olar ki, o, qətiyyən öz şəxsi mənafeyini güdmür. Hər şeyi xalq üçün edir. Oğuz məmləkəti üçün harda bir hücum, basqın təhlükəsi olsa, ora özünü birinci yetirən, “döyüş günü öndən tərən” (mərkəzdən hücum edən) Qazan özüdür...” (6, 85-86).

Bu sözlərdən də göründüyü kimi, Qazan da mifoloji mətnlərin qəhrəmanı olan xeyirxah mədəni qəhrəman kimi xeyirxah işlərlə məşğul olur.

Mədəni qəhrəmanlardan bəhs edərkən onların qeyri-adi, fəvqəladə gücə, qüvvətə malik olmaları da qeyd edilməlidir. Məsələn, Oğuz, Ər Soqotok, Basat və b. öz güclərinə görə başqa qəhrəmanlardan fərqlənirlər. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da Qazan xan xüsusi bir gücə malikdir. Məsələn, XI boyda oxucuya qəhrəmanın öz dilindən güc-qüvvəti belə çatdırılır:

Yüksək-yüksək böyük dağdan daş yuvarlansa,
Öz dizini-oyluğunu qarşısına tutan mənəm.
Fironun sütunu tək yerdə yüklər qalansa,
O tayları dizi ilə tutub duran Qazan mənəm...(11, 215).

Miflərdəki əkslik bu dastanda da özünü göstərir. Mədəni qəhrəman və ona qarşı olan, yəni ona paxıllıq edən pis niyyətli qəhrəmana burada da rast gəldik. Burada bu motiv qismən epikləşmiş şəkildə Qazan xanla dayısı Aruzun simasında özünü göstərir. Uzun müddət digər oğuz tayfaları ilə birgə yaşayan, birgə mübarizə aparıb, qələbə qazanan Aruz dastanının XII boyunda oğuz elinə xəyanət edir. Belə ki, bəzi oğuz bəylərini ətrafına toplayıb, Qazandan üz çevirmələrini istəyir. Hiylə işlədərək Qazan xanın ən yaxşı igidi, ona sadıq olan Beyrəyi öldürtdürür. Beləliklə, oğuzun birliyinə xələl gətirən bu qəhrəman qismən miflərdəki Erliki xatırladır.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Beyrək də mədəni qəhrəmana xas olan əlamətlərə malikdir. Bu boyun əvvəlində göstərilir ki, Beyrək ona pənah gətirən, ondan kömək diləyən tacirləri kafirlərin əlindən qurtarır, onların mallarını özlərinə qaytarır. Sözsüz ki, burada epik qəhrəmana xas olan xüsusiyyətlər daha çoxdur. Bununla yanaşı Beyrək əksər boylarda Oğuz elinin bir sıra qəhrəmanları kimi qəhrəman-xilaskar rolunda çıxış edir. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda da qəhrəmanın dönərgəlik xüsusiyyəti özünü göstərir; neçə illik əsirlikdən qayıdan Beyrək yolda bir aşıqla rastlaşır və onun sazını alaraq aşıq sifətində Oğuz yurduna daxil olur (11, 150-165). Bu xüsusiyyəti biz Koroğluda da müşahidə etmişik. Qəhrəmanın bu xüsusiyyətə malik olması onu daha çox miflərdəki triksterə yaxınlaşdırır.

Bütün söylənilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, mədəni qəhrəman və demiurqlar miflərin əsas personajı olmaqla yanaşı, onlar öz fəaliyyətlərini Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarında da davam etdirirlər. Burada mədəni qəhrəman və demiurqlar yeni şəraitə uyğunlaşdırılaraq və yeni keyfiyyətlər əldə edərək folklor janrları içərisində mühüm yer tutan dastanların əsas personajlarına transformasiya edilirlər. Dastanlarda personajların iştirak etdiyi miflərin bəzi motivlərinə və süjetlərinə də rast gəlinir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bayat F. Türk mitolojisində koruyucu ata kultü paradiqmasında medeni kahramanlıq və iyelik işlevi / “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə” III Uluslararası folklor konfransı. Bakı: Səda, 2005, s. 169-176.
2. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003.
3. Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiyası. Bakı: Mütərcim, 2007.
4. Bədəlov R. Dədə Qorqudun mifoloji və tarixi metamorfəzləri / Çağ öyrətim işlətmələri. Qafqaz universiteti, filologiya fakültəsi. Türk dastanları türk xalqlarının ədəbi salnaməsidir. Beynəlxalq konfrans. Bakı: Adiloğlu MMC, 2004, s. 90-91.
5. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001.
6. Cəmşidov Ş. “Kitabi Dədə Qorqud”. Bakı: Elm, 1977.
7. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981.
8. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001.
9. Hüseynoğlu K. Dədə Qorqud və Oğuz Xaqan tarixi şəxsiyyət kimi // Folklorşünaslıq məsələləri IV buraxılış. BDU-nun “Dil və ədəbiyyat” jurnallarının Folklorşünaslıq bölməsi. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 2002, s. 93-106.
10. İsmayılov H. Göyçə aşiq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları: Filo. elm. dok. dis. avtoref. Bakı. 2004.
11. Kitabi Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988.
12. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı: Yurd, 1999.
13. Nağıyev C. Qədim Şər q ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Asiya, 2004.
14. Ögəl B. Türk mifologiyası. I c. Bakı: Səda, 2004.
15. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2007.
16. Şükürov A. Azərbaycan mifologiyası. Bakı: Çıraq, 2005.

17. Vəliyev K. Sözün sehri. Bakı: Yazıçı, 1986.
18. Брагинский И. С. Проблемы востоковедения. М.: Наука, 1974.
19. Давлетов К.С. Фольклор как вид искусства. М.: Наука, 1966.
20. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Л.: Наука, 1979.
21. Ислам. Энциклопедический словарь / Редакторы: Г.М. Милословский и др. М.: Наука, 1991.
22. Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. М.: Восточной литературы, 1968.
23. Мелетинский Е.М. Первобытное наследие в архаических эпосах. М., Наука, 1964.
24. Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С.А. Токарев. М.: Советская энциклопедия, 1982, Т. 2, К – Я.
25. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Л.: изд. Ленинградского университета, 1986.

Ф. Касумова

РЕЗЮМЕ

**ТРАНСФОРМАЦИЯ КУЛЬТУРНОГО ГЕРОЯ И
ДЕМИУРГОВ В ОБРАЗЫ ПРЕДВОДИТЕЛЯ ПЛЕМЕН,
ПОЛКОВОДЦА, ОТЦА И СВЯТОЙ**

Наряду с тем, что культурный герой и демиурги являются основными персонажами мифов, они в то же продолжают свою деятельность в разных жанрах азербайджанского фольклора. Здесь, адаптируясь к новым условиям и приобретая новые качества культурный герой и демиурги трансформируются в основные персонажи дастанов, занимающих важное место среди фольклорных жанров.

F. Gasimova

SUMMARY

**TRANSFORMATION OF CULTURAL HERO AND
DEMIURGES TO KIN HEAD, COMMANDER, FATHER
AND SAINT IMAGES**

Besides cultural hero and demiurges are main personages of myths, they also continue their activities in various genres of Azerbaijan folklore. Here cultural hero and demiurges are coordinated with the new condition and by getting new qualities they are transformed to the main characters of the eposes which cover an important role among folklore genres.